

ДИТИНА Й ДИТИНСТВО В ГЕТЬМАНЩИНІ XVIII ст.*

На думку відомого французького дослідника Філіпа Ар'є, образ дитинства в сучасному його розумінні є конструктом XIX ст., а до того ставлення до дитини було абсолютно інакшим і визначалося реаліями до індустріального суспільства¹. Багато положень праці Ар'є сьогодні видаються, як мінімум, дискусійними, однак вона виконала важливу роль інтелектуальної провокації і привернула увагу істориків до проблеми. Утім, «українська» дитина поки що перебуває на маргінесі наукових інтересів істориків ранньомодерної доби. Подібні дослідження ускладнені тим, що дитина є переважно випадковим фігурантом у тогочасних джерелах, а сам образ дитинства досить складний для конструювання, хоча б через розмитість його рамок (вікових, соціальних, тощо) та непевність дефініцій (на кшталт «младенец», «малолетний», «ребёнок»), уживаних у тогочасній писемній лексиці. Інакше кажучи, вивчаючи життя дітей у суспільстві Гетьманщини, спочатку необхідно спробувати визначитися, кого ж тоді вважали дитиною.

Вік дитинства

Створення більш-менш узагальненого образу дитинства вимагає визначення його вікових рамок на основі певних критеріїв. Найлогічнішим у цьому контексті видається звернення до правових норм, привабливих своєю конкретикою та чіткістю. Утім, це тільки на перший погляд, адже в Гетьманщині XVIII ст. діяла суміш «старого» права (представленого, у першу чергу, Литовським статутом 1588 р. (*дали – ЛС*), магдебурзьким правом і Саксонським зерцалом) та активно впроваджуваного «нового» законодавства Російської імперії. Заплутаність правових норм поглиблювалася суперечливістю їх трактування місцевими судами, котру на численних прикладах чудово проілюстровано у розвідці Володимира

---

* Дослідження підготовлене завдяки грантовій підтримці Міжнародної асоціації гуманітаріїв (короткотерміновий грант на 2011–2012 рр.)

¹ Ар'єс Ф. Ребёнок и семейная жизнь при Старом порядке. Екатеринбург, 1999.

Маслійчука². Ця невизначеність стосувалася межі дорослішання, себто віку, з якого дитина переставала бути дитиною. До неї звернуся трохи нижче, а спершу спробую визначитися з моментом початку дитинства.

Розділ 11 ЛС містить норми, котрі захищають дитину ще до її народження, так, артикул 15 передбачає відповідальність за шкоду, завдану вагітній жінці, унаслідок якої вона «*плод мертвий поронила*». Винуватець мав бути ув'язнений на три місяці, а потім його очікувало прилюдне покаяння біля дверей церкви. Покарання за такий злочин було значно м'якшим за вбивство вже народженої дитини. Прикметно, що коли гинув не тільки плід, але й жінка, котра його носила, винуватець мав бути скараний на горло. Життя майбутньої дитини захищалося й від насильства з боку матері: жінка, котра «*тратила*» свою ненароджену дитину, або ж намовила на це когось, мала бути страчена (арт. 60). У даному випадку Статут захищав плід, а не дитинство як таке, так, за артикулом 34 страта вагітної жінки-злочинниці відкладалася тільки до пологів, тобто існувала узаконена перспектива залишити немовля без материнського піклування одразу після його появи на світ³.

Утім, на практиці норма ЛС про страту матері могла й не діяти. Наприклад, у 1756 р. у полтавському секвестрі перебувала Марія Тараниха, вагітна позашлюбною дитиною. Прикметно, що вагітність жінки не стала підставою для її звільнення з ув'язнення, однак суд постановив публічно покарати колодницю вже після пологів і одужання. При цьому судді послались на указ Генеральної військової канцелярії від 30 жовтня 1741 р., котрий вимагав «*блуднорожденних дѣтей смѣрти на предавать*», а також звільняти від смертної кари і блудниць-матерів⁴.

---

² Маслійчук В. Вік дорослішання: початок повної кримінальної відповідальності в Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // УІЖ. 2010. № 2. С. 38–42. Про дитячу злочинність і кримінальну відповідальність підлітків на матеріалах Слобожанщини див.: Маслійчук В. Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві 1780–1796 рр. Харків, 2011.

³ У спробі кодифікації діючого в Гетьманщині права «Права по которым судится малороссийский народ...» (1743 р.) покарання за згубу ненародженої дитини встановлено на основі названих норм ЛС, а також 80-го артикулу «Права царського». (Див.: Права по которым судится малороссийский народ, Высочайшим всепресетлейшия, державнейшия Великия Государыни Императрицы Елисавет Петровны, Самодержицы Всероссийския, Ея императорского священнейшего Величества повелением из трех книг, а именно: Статута Ливского, Зерцала Саксоцкого и приложенных при том двух прав, також из книги Порядка, по переводе из полского и латинского языков на российский диалект в едину книгу сведенныя, в граде Глухове, лета от Рождества Христова 1743 года / Изданные под редакцией и с приложением исследования о сем своде и о законах, действовавших в Малороссии, проф. А.Ф. Кистяковского. К., 1879. С. 680–691).

⁴ НБУВ. ІР. Ф. І, спр. 62658, арк. 120–120 зв.

Вільність трактовки й без того заплутаних приписів пояснюється тим, що суди формувалися зі старшини, представників магістрату, поважних персон, тобто не мали у своєму складі професійних юристів. Відсутність останніх цілком закономірна, адже, за влучною заувагою російського історика Олександра Каменського, у тогочасній Російській імперії право ще не існувало як самостійна сфера суспільної діяльності⁵, звідси й доволі вільне поводження з правовими нормами. Показовим прикладом цього є справа, котра розглядалася полтавським полковим судом улітку 1708 р. Житель сотенного містечка Старі Санжари⁶ Яків Петренко тяжко побив свою дружину Ірину «в час непраздного ея живота». Через знущання жінка передчасно народила дитину з «многими знаками побития на тѣле младенческом», тобто вона мала тяжкі ушкодження (сліди побоїв на тільці і навіть «члонка поламаними»). Немовля швидко охрестили, після чого воно одразу й померло. Суд уважно з'ясував у баби-повитухи і священника факт ушкодження дитини саме у материнському лоні: для «испитаня правди зраненого младенца во чревѣ матернем». Петренка визнали винним, однак покарання призначили доволі м'яке: за замордовану «не з пригоди» дитину він мав б тижнів відсидіти «на замку», а потім чотири рази до «году» в церкві покутувати свій гріх перед усіма людьми⁷.

Убивцю Якова судили за нормами ЛС, причому того його артикулу, де йшлося саме про вбивство дитини батьками (розд. 11, арт. 7). Вочевидь, суд узяв до уваги ушкодження ще ненародженої дитини, а саме плоду в материнському лоні, тож скоротив термін ув'язнення з року і шести тижнів лише до шести тижнів. У даному випадку суд скористався сьомим артикулом, полишивши осторонь п'ятнадцятий, котрий прямо стосувався переступу – «вбиття плоду».

За ненародженою дитиною закріплювалися і майнові права, котрі починали діяти у випадку її народження. Якраз цими нормами, які регулювали розподіл майна між дітьми у випадку смерті батька, розпочинається «Собрание малороссийских прав...»: «Права нерожденных суть равныя как и рожденных дѣтей в разсуждении наслѣдия и участия в имѣнии родительском; для сего требуется, чтобы отец в своѣм тестаментѣ именуя

---

⁵ Каменский А. Россия в XVIII веке. М., 2006. С. 42. Зусилля, спрямовані на уникнення згуби дитини в материнській утробі, простежуються й в імперській просвітницькій політиці, особливо з другої половини XVIII ст. Про впровадження російського законодавства в цій сфері на теренах Лівобережжя та Слобожанщини див. напр.: Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. Харків, 2008. С. 70–81.

⁶ Зараз село Старі Санжари Новосанжарського району Полтавської обл.

⁷ НБУВ. ІР. Ф.61, спр. 878, арк. 39–39 зв.

дѣтей своих упомянул и о имѣющем родиться»⁸. У цьому контексті важливим видається встановлення моменту, з якого за плодом закріплювалися права. Він прив'язувався не до терміну вагітності, а до часу оголошення про неї, на це вагітній жінці давалося 30 днів з моменту поховання чоловіка. Можливі сумніви рідні у походженні дитини розв'язувалися встановленням терміну в 10 місяців і два дні після смерті чоловіка, упродовж якого народження немовляти вважалося законним⁹.

Таким чином, відповідно до правових норм, уживаних у Гетьманщині, ще перебуваючи у материнському лоні, плід отримував певний правовий захист і навіть потенційні матеріальні права. Звісно, що обсяг цих прав (а особливо їх реалізація на практиці) істотно відрізнялися від статусу малолітньої дитини, підлітка та дорослого. Межа між двома останніми віковими категоріями, тобто між дитинством та статусом дорослої особи, була доволі розмита. Певні норми ЛС засвідчують існування різниці між повноліттям і настанням повної кримінальної відповідальності. Відповідно до арт. 1 розд. 6 *«лета муцизна маеть мети зуполные осмьнадцать летъ, а девка тринадъцать летъ»*. Натомість за арт. 11 розд. 14, в якому йдеться про звинувачення юнака, *«летъ зуполных не маючого»*, повна кримінальна відповідальність наставала з 17 років, у той час як молодших злочинців заборонялося карати на горло та брати на тортури¹⁰.

---

⁸ Собрание Малороссийских прав. 1807 г. К., 1993. С.19. Вочевидь така можливість не надто часто реалізовувалася на практиці, мабуть небагато тестаторів скористалися нею, щоб згадати у заповіті своїх ще ненароджених дітей, особисто мені такі заповіти не зустрічалися. Варто зауважити, що «Собрание...» позбавляло права на життя новонароджених з вадами фізичного розвитку *«Рожденное дитя неимущее человеческого вида, а похоже на какую-либо скотину, надлежитъ тотъ часъ удавить или инымъ образомъ истребить»*. (Див.: Собрание Малороссийских прав. С. 21). Про народження таких дітей збереглися поодинокі свідчення, як приклад можна згадати про випадок народження сіамських близнюків у селі Хоминці Глинської сотні Лубенського полку в 1719 р. Як оповідає відповідна службова відписка, опублікована на шпальтах Київської старовини, діти народилися мертвими, тож невідомо, як би до них поставилася громада у випадку народження живими. (Див.: Служебная отписка по поводу рождения урода // КС. 1886. №7. С. 563–563).

⁹ Собрание Малороссийских прав... С. 20.

¹⁰ Уточню, що маю на увазі 17-річний вік, як вік настання кримінальної відповідальності, за 11 артикулом 14-го розділу неповнолітнім визнавався *«ишляхтичь в летех шестнадцати, а не большъ»*. Тому твердження, що за ЛС 1588 р. повна кримінальна відповідальність наставала з 16 років, вважаю не коректним. Також потрібно взяти до уваги й імперські ініціативи визначення законодавчого щодо настання відповідальності, зокрема указ імператриці Катерини II від 26 червня 1765 р., відповідно до котрого повноліття наставало з 17 років. (Див. докл.: Маслійчук В. Вік дорослішання..., а також єдине монографічне дослідження про дитячу злочинність кінця XVIII ст. на багатому матеріалі Харківського намісництва: Маслійчук В. Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві (1780–1796 pp.). Харків, 2011).

Аналогічні вікові межі щодо кримінальної відповідальності (після 16 років хлопці і після 13 дівчата) та володіння майном (18 і 13 років) фіксуються і в «Правах...», які спиралися не тільки на норми Статуту, а й на відповідні розділи Магдебурзького та Хелминського права. При цьому у кодексі 1743 р. вік повноліття дівчат дещо розмивається і пов'язується з моментом їхнього заміжжя: «или пока в замужество будутъ видани»¹¹.

Вісімнадцятиліття як вік повноліття фігурує і в Саксонському зерцалі, де, зокрема, подається ще й цікава нам періодизація дитинства: «Возраст есть четвероякий: первый отрочество в тринадцати лѣтах и шести неделях по ленному праву, а по саксонському в двенадцати летах, второй, когда кто в лета разсуждения приходит, то есть имеет 14 лет, и потому может учинить тестамент, третий в 18 лет, и таковой может собственностью своею располагать по своей воле, и слугу невольнаго отпустить...; четвертый в 21 год, таковой имѣет полные лѣта...»¹².

Варто також пам'ятати, що правові норми подають ідеальну картину визначення вікових меж, а на практиці їх трактування було суперечливим і заплутаним. Непевності додавало також доволі байдуже ставлення до віку, притаманне суспільству ранньомодерної доби. Сучасні дослідження засвідчують неточність інформації про вік осіб, які фігурують в обліковій документації Гетьманщини¹³. Це стосується як ревізій, так і матеріалів церковного обліку, при цьому «забудькуватість» парохів поширювалася не тільки на паству загалом, а й безпосередньо на членів їхніх власних родин¹⁴. Однак, якщо порівняти достовірність інформації про вік дорослих і дітей, то точніші дані фіксуються саме для останніх. Це пов'язано, у першу чергу, з тим, що народження дитини відбувалося на пам'яті батьків і могло асоціюватися з певними подіями. Коли ж точний вік дитини був невідомий, він встановлювався «на око»: «присталь ко двору моего хлопець сирота, именно Мартинъ, зростомъ якъ би у десятокъ лѣтъ»¹⁵.

¹¹ Права, по котрымъ судится малороссийский народ... С. 299, 717.

¹² Собрание Малороссийскихъ прав... С. 21.

¹³ Волошин Ю. Стативно-вікова структура населення міста Полтави в другій половині XVIII ст. // Исторична пам'ять. 2011. № 1. С. 5–24. Романова О. Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян // УІЖ. 2008. № 4. С. 122–148; Сердюк І. Особливості відображення вікових категорій населення Лівобережної України в Румянцевському описі Малоросії // Вісник Черкаського університету. Сер. «Історичні науки». Черкаси, 2008. Вип. 133–134. С. 55–62.

¹⁴ Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело з соціальної історії Гетьманщини XVIII ст. Дис... канд. іст. наук: 07.00.06. Полтава, 2011. Арк. 100–101.

¹⁵ Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). К., 1976. №25. С. 72–74.

У даному випадку критерієм для зарахування дитини до певної вікової групи слугувала зовнішність. Саме таке ставлення до віку, характерне для старої України, мусить враховуватися при аналізі уявлень про дитинство у певний період, а не правова норма з її досить умовною і непевною межею у 18 років.

Вивчаючи дитинство у середньовічній Польщі, сучасна польська дослідниця Малгожата Делімата (Małgorzata Delimata) з'ясувала низку його засадничих ознак, що побутували у тогочасному суспільстві. У першу чергу, це стосувалося зовнішності, особливостей будови тіла дитини, котрі змушували античних і середньовічних авторів з певним розчуленням споглядати фізичну слабкість дитини. Істотні тілесні відмінності притаманні немовляті у перші роки його життя (за рахунок особливих пропорцій), а далі дитина вже виглядає як зменшена копія дорослого¹⁶. На сприйнятті дитини як маленького дорослого у традиційному суспільстві наголошував Філіп Ар'є, при цьому він звернув увагу, зокрема, і на дитячий одяг. Якщо ми скористаємось прикладом французького ученого й поглянемо на родинні вотивні портрети XVIII ст., то побачимо дітей, одягнутих або ж в сорочечки, або ж точнісінько так, як їхні батьки¹⁷.

Схожість пояснюється тим, що часто, замовляючи одяг для себе, батько замовляв його і для сина. Непоодинокі свідчення цього зустрічаються у щоденнику генерального хорунжого Миколи Ханенка. Наприклад, 25 листопада 1733 р. він нотує: *«даны до роблення Максиму шапочнику два муфи зь медведя для мене й для Василка»*. Наступного дня: *«кунтушь мнѣ покроень зь кофейного сукна, до которого дано на нитки и шовкъ 7к. Василковѣ кунтушикъ, кафтанчикъ и штаны покроены»*¹⁸.

Словесні портрети тогочасних підлітків мало чим відрізнялися від аналогічних описів дорослих. Цікавим у цьому плані видається опис уродженців Кототопа братів Козаченків, котрих у 1777 р. розшукували за крадіжки майна ніжинських жителів. Старший брат, 20-річний Опанас Козаченко, *«лиця круглаго угроватого, волосов черних Одежа на нем свита сукна простого сшита [...], катан китаики зеленой, шапка кругла [...], в штанах пестрових чоботях яловичих нових»*. Молодший 14-річний Іван Козаченко описаний практично аналогічно: *«лиця тоже круглого угроватого, волосов черних же, кафан пестровий набоичаний, юпка китайчата, шапка с околицею белою а вершка сине, в*

¹⁶ Delimata M. Dziecko w Polsce średniowiecznej. Poznań, 2004. S. 32–33.

¹⁷ На колективних портретах дітей, що вдягнутих у «дорослий» одяг, від тих що у сорочечках, відділяє (за винятком самої вдяганки), хіба що, незначна відмінність у зрості. Кілька таких портретів див. напр. у: *Жолтовський П.* Український живопис XVII–XVIII ст. К., 1978.

¹⁸ Дневник генерального хоружаго Николая Ханенка (1727–1753г.) // КС. 1885. №3. С. 129.

чоботах».¹⁹ Обидва хлопці – один з яких уже дорослий, а інший ще неповнолітній – описані однаково. Увагу звернули, в першу чергу, на одяг (який був абсолютно «дорослий»), бо він найперше кидався у вічі, а також тогочасному простолюду важко було поміняти свою вдяганку на якусь іншу. Дорослий одяг поєднувався в описі з двома ознаками підліткового віку: відсутністю вусів чи бороди, а також вуграми. Прикметно, що обидві вони притаманні як неповнолітньому, так і формально дорослому, що свідчить про умовність вікових поділів.

Імовірно, що вугри або ж прищі й у ранньомодерну добу були невід'ємним візуальним атрибутом підліткового віку. У квітні 1763 р. Григорій Скворода в одному з листів до 18-річного спудея харківського колегіуму Михайла Ковалинського зворушливо просив його не давити прищ на обличчі: *«Прищ, який вискочив на обличчі, благаю, не чіпай і не колунай. Учора я вжахнувся, випадково почувши, що для багатьох такі прищі, які здавалися незначними, були смертельними саме тому, що їх роздирали»*²⁰.

Ще однією специфічною ознакою дитинства М. Делімата називає любов дітей до ігор і забав; за соковитою заувагою польської дослідниці, дитина в середньовіччі постає як істота невинна, свавільна, охоча до ігор і забав; вона оточена мініатюрними знаряддями праці, зброєю і т.д.²¹ Дослідження на українському матеріалі дозволяють обережно констатувати, що «ігровий» вік у ранньомодерну добу був доволі коротким, адже дитина повинна була працювати. Уже у віці 10–14 років діти масово фігурують в обліковій документації як робітники, наймити, «слуги», учні, багато з них ще й отримували платню за свою роботу²². Виконання обов'язків робітників поєднано з такими важливими аспектами, як мобільність та самостійність. Серед стародубських підлітків, які мешкали поза родиною, близько половини були вихідцями з сіл полку, решта – місцевими жителями. Останні могли мати в місті батьків, але жити нарізно і найматися до різних людей. 12-річний стародубський обиватель Самійло Федоров жив самостійно *«с пропитания»*, бо *«отец его своего двора не имеет, а живе нанимается в разного званя людей»*²³. Після 14-річного віку трудова мобільність підлітків значно зростає; за даними Генерального опису

¹⁹ ДАПО. – Ф. 222, оп. 1, спр. 503. Враховуючи те, що хлопці були гарно (як на той час) одягнуті і привід для розшуку, можна припустити, що це крадений одяг.

²⁰ Скворода Григорій. Повна академічна збірка творів. Харків, 2010. С. 1126–1128, про Михайла Ковалинського див.: Там само. С. 347.

²¹ Delimata M. Dziecko w Polsce średniowiecznej... S. 35, 38.

²² Сюжет про роботу неповнолітніх буде розглядатися нижче, докладніше про це див.: Сердюк І. «Без заплаты, на харчах и одежи хозяйскихъ»: діти в населенні Лівобережного українського лівобережного міста XVIII ст. // Краєзнавство. 2009. № 1–2. С. 196–204.

²³ ЦДІАУК. Ф. 57, оп. 1, кн. 148а, арк. 318 зв.

Переяслава, у місті в 1766 р. хлопців віком 15–19 років було майже удвічі більше, аніж 10–14, більшість із них чітко ідентифікується джерелом як наймити, котрі прийшли переважно з сіл Переяславського полку²⁴.

Проблеми, пов'язані з працею, мобільністю й самостійністю, вказують на відмінності поміж реальними віковими рамками дитинства і правовими нормами. Врахування таких невідповідностей покладено в основу історико-демографічного підходу до окреслення вікових рамок дитинства у ранньомодерну добу. Так, в основу найпоширенішого способу поділу населення на великі вікові групи покладений критерій не дорослості, а активного віку. Відповідно, на дитинство припадає віковий проміжок 0–14 років, а з 15 років розпочинається активний вік, котрий триває до 59 або 64 років²⁵. У даному випадку критеріями активності є висока мобільність, зайнятість, статева зрілість, можливість зачаття та народження, відповідний фізичний стан організму. На думку сучасних українських істориків-демографів, подібний поділ відповідає суспільним уявленням в Гетьманщині про дитинство (0–14 років), зрілий вік (15–59 років) і старість (60 років і більше). Саме так розподіляли населення укладачі Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.²⁶.

Зрештою, ще одним важливим (імовірно, вирішальним) кроком у дорослий світ був акт шлюбу. Як пише М. Делімата (цитуючи святого Ісидора Сивільського), кінець дитинства дозволяв укладати шлюбний зв'язок²⁷. Нагадаю, що ЛС встановлював шлюбний вік для хлопців 18, а для дівчат – 13 років. Однак в реальності більшість шлюбів укладалися пізніше, так з 83-х чоловіків віком 20–24 роки, зафіксованих у Генеральному описі Пе-

²⁴ Там само, кн. 278.

²⁵ В історичній демографії засадничим є розподіл населення на п'ятирічні вікові групи (0–4, 5–9 і т.д.), тому й великі вікові групи (діти, особи активного віку, старі люди) повинні містити кілька або одну таких п'ятирічних груп. У зв'язку з цим як межу дитинства історики-демографи можуть запропонувати вік 9, 14, 19, 24 роки, з-поміж яких і обрано 14-річний вік як найбільш відповідний. Головним недоліком такого підходу є його умовність, утім, остання притаманна будь якій структурі та класифікації. Основним позитивом можна вважати уніфікацію й усталене застосування в дослідницьких практиках істориків різних країн. Так, традиція відносити до дітей осіб молодших за 15 років (щодо населення ранньомодерної Європи) доволі тривка, подібний підхід зустрічається вже в дослідженнях початку ХХ ст. (див. напр.: *Sundbärg G. Sweden its people and its industry. Historical and statistical handbook. Stockholm, 1904.*). Відповідно використання усталених періодизацій та методик дає можливість співставляти результати досліджень населення різних країн, або ж вписувати їх у загальноєвропейське тло.

²⁶ *Волошин Ю.* Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у ХVІІІ ст. (історико-демографічний аспект). Полтава, 2005. С. 112.

²⁷ *Delimata M.* Dziecko w Polsce średniowiecznej... S. 32.

реяслава 1766 р., одруженими були тільки 6, а зі 190 жінок віком 15–24 років заміжніми значаться 40²⁸. Відповідно, і середній вік вступу в перший шлюб для чоловічого населення Переяслава (станом на 1766 р.) становив 25,7 років, для жінок – 22,5 років. Для населення Полтави, за даними Генерального опису, середній шлюбний вік становив для чоловіків – 28,1 років, для жінок – 22,3 років²⁹. Для сільського населення Стародубського полку аналогічні показники дорівнювали 23,7 і 19,1 років відповідно³⁰. За дослідженням російського історика Бориса Міронова, у кінці XVIII ст. у Центральній Росії середній вік наречених становив: для дівчат 15–16 років, для хлопців 16–18 років. Російський учений відзначив, що в містах брали шлюб на рік-два пізніше, ніж у селах³¹. Як зауважив Володимир Маслійчук, шлюб був однією зі сходинок дорослішання, своєрідним лакмусовим папірцем повноліття. Тож не всі, хто мав право на укладення шлюбу, були готовими до нього, і навіть 22-річному хлопцеві могли відмовити у дозволі на одруження, мотивуючи це його молодістю³².

Вочевидь, що сприйняття «дорослості» кожного конкретного підлітка залежало від поєднання його зовнішніх ознак (статура, риси обличчя, тощо), поведінки, виконуваних соціальних ролей. Цікавий, хоча і казуальний, приклад стосується тринадцятилітнього ворожбита Федора Дрофи. Допмагаючи трьом братам Товстухам розчаклувати їхню ниву, хлопець змушував останніх ходити навколо земельної ділянки й махати над нею палицями. Потім він знайшов місцевих виборного та десяцького і з ними загнав на зачароване поле «відьму» Меланью Ярмачку, котру змусили бігати нивою і збирати на себе чари. Тож тринадцятилітній хлопець завдяки ролі ворожбита отримав достатній авторитет, щоб керувати трьома дорослими братами Товстухами й представниками місцевої влади; його здібності сприймалися дорослими всерйоз³³.

²⁸ Говорячи «жінка» маю на увазі не сімейний статус, а стать. До числа одружених включено і 5 вдів, котрі перебували у шлюбі раніше. Див.: *Сердюк І.* Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Полтава, 2011. С. 138-139, 244.

²⁹ *Волошин Ю.* Статеві-вікова структура...

³⁰ *Анри Л., Блюм А.* Методика анализа в исторической демографии. М., 1997. С. 194.

³¹ *Миронов Б.* Социальная история России периода империи. (XVIII – нач. XIX вв.): В 2-х т. СПб., 2003. С. 167.

³² *Маслійчук В.* Вік дорослішання... С. 39.

³³ Справа розглядалася Борзнянським земським судом у 1788 р. При цьому потрібно враховувати, що Дрофа міг свідомо применшити свій вік, щоб уникнути відповідальності або ж просто точно не знати його. (Див.: *Адамус Т.* Магічні практики на території Гетьманщини та на під російських землях України у XVIII ст. // *Краєзнавство.* 2010. № 3. С. 59).

Малолітня дитина

Говорячи про малолітство, я маю на увазі перші роки життя дитини, а не термін «*малолетний*», який у судових справах Гетьманщини використовувався на означення осіб, що не досягли віку повної кримінальної відповідальності. У період Гетьманщини тяжко розрізнити конкретні етапи дорослішання на кшталт сучасного дошкільного, молодшого, середнього та старшого шкільного віку. З точки зору історичної демографії, надзвичайно важливим рубежем у житті дитини у середньовічну та ранньомодерну добу був п'ятирічний вік. По його досягненні різко зменшувалася надзвичайно висока до цього дитяча смертність. У демографії це явище дістало назву «парадокс дитячої смертності»³⁴. Тому в усталених дослідницьких методиках по вивченню дитячої смертності в окрему групу виділяються діти віком до 4-х років включно, щодо яких застосовується коефіцієнт вірогідності доживання до п'ятирічного віку.

До розгляду смертності перейду трохи далі, зосереджуюся натомість на деяких аспектах народжуваності. Точному її вивченню заважає специфіка фіксації новонародженої дитини у тогочасних облікових джерел; так, у метричних книгах зазначається акт хрещення, який від народження відділяє мінімум тиждень, а за цей час багато дітей могли померти. У Генеральному описі Лівобережної України 1765–1769 рр.³⁵ фіксація дітей розпочиналася з двох тижнів після народження, однак ідеться про поодинокі випадки; дитина «нормально» фігурує на сторінках опису з місячного віку. Фіксації новонароджених могли заважати й народні вірування, пов'язані з дитиною. Навіть на початку ХХ ст. етнографи зауважували велику кількість різних забобонів, пов'язаних з новонародженими чи нехрещеними дітьми³⁶, тож матері могли приховувати таких немовлят через побоювання зурочити їх тощо³⁷.

Утім, історик має працювати з тими джерелами, які є в його арсеналі, з їх перевагами і недоліками, тож при визначенні рівня народжуваності потрібно враховувати можливість недообліку немовлят. При визначенні рівня народжуваності зазвичай користуються відповідним коефіцієнтом, котрий визначається у промілі й означає кількість актів народжень на тисячу осіб. За моїми підрахунками, станом на 1757–66 рр. коефіцієнт народжуваності для населення Стародуба становив 41,5%, Переяслава – 40,7%, Ніжина –

³⁴ Демографический энциклопедический словарь. М., 1985. С. 410.

³⁵ Попередні облікові джерела (у першу чергу ревізії) ще гірше реєстрували немовлят, бо фіксували переважно чоловіків і гірше обліковували малих дітей.

³⁶ Беньковскій И. Поверья и обрядности родын и крестын // КС. 1904. №10. С. 1–3.

³⁷ Милорадович В. Народная медицина в Лубенском уезде Полтавской губернии // КС. 1900. № 3. С. 379–386.

45,9‰. Ці показники відповідають надвисокому рівню народжуваності³⁸, однак вони суттєво менші від даних сільського населення. Так, коефіцієнт, встановлений Юрієм Волошином для сільського населення Стародубщини 1758–67 рр., становить 60‰³⁹. Такий же показник, загалом – 60‰, встановлений Борисом Мироновим для міст європейської Росії XVIII ст.⁴⁰

Згідно з обрахунками Ярослава Кіся, народжуваність у Львові становила 46‰⁴¹. Для міст Європи цього періоду був характерний набагато нижчий показник⁴². За дослідженнями Казімежа Гурнего (Kazimierz Górny), коефіцієнт народжуваності в Торуні⁴³ у 1760-х рр. дорівнював 35,7%. Польський історик дійшов висновку, що показник залежить від населеності міста: у більших містах був більший відсоток бідного населення, для якого укладення шлюбу було проблематичним, що відбивалося на загальному рівні народжуваності⁴⁴. Наприклад, для маленького містечка Далєшице (Daleszyce)⁴⁵ з населенням 1109 мешканців коефіцієнт народжуваності становив 47,9%, тоді як для Варшави, Кракова, Познані – коливався на рівні 35–38‰.

Серед людності великого міста істотну частку складала трудові мігранти, які приходили туди в пошуках заробітку. Імовірно, що серед цієї категорії населення було більш свідоме ставлення до народження дитини. На думку Бориса Миронова, коефіцієнт народжуваності 50% свідчить про появу контролю над нею⁴⁶. Постає питання: чи існував контроль у досліджуваних містах, де коефіцієнт народжуваності становив 40–46‰⁴⁷.

³⁸ Самі обчислення докл. див: *Сердюк І. Полкових городов...* С. 102–107. Відповідно до шкали оцінки народжуваності, запропонованої демографами Борисом Урланісом та Володимиром Борисовим, загальні коефіцієнти менші 16‰ вважаються низькими, з 16‰ до 24‰ – середніми, з 25‰ до 29‰ – вище середніх, з 30‰ до 39‰ – високими, а 40‰ і більше – надвисокими. (Див.: *Демографический энциклопедический словарь*. С. 209–210).

³⁹ *Волошин Ю. Розкольницькі слободи...* С. 129.

⁴⁰ *Миронов Б. Социальная история России...* Т. 1. С. 159.

⁴¹ *Кись Я. Население и социальная структура Львова в период феодализма // Города феодальной России*. М., 1966. С. 365–366.

⁴² Для Західної Європи в 1750–75 рр. середній коефіцієнт народжуваності дорівнював 39‰. (Див.: *Урланис Б. Рост населения в Европе (опыт исчисления)*. М., 1941. С. 231).

⁴³ До 1793 р. – вільне місто під управлінням Польської Корони, зараз – адміністративний центр Куявсько-Поморського воєводства Польщі.

⁴⁴ *Górny K. Ze studiów nad stosunkami ludnościowymi Torunia w XVIII w. // Nauki Humanistyczno-Społeczne*. Toruń, 1977. Historia. XI. S. 80.

⁴⁵ Зараз місто у Келецькому повіті Свентокшиського воєводства Польщі.

⁴⁶ *Миронов Б. Социальная история России...* Т. 1. С. 187.

⁴⁷ У цьому контексті демографи порівнюють народжуваність з так званим «фізіологічним максимумом» – 76 ‰, за який приймається шлюбна народжуваність гуттеритів – членів американської релігійної секти, які відзначаються гарним здоров'ям і повною відсутністю внутрішньосімейного регулювання. (Див.: *Там само*. С. 187).

Згідно з твердженнями французьких демографів, у XVIII ст. в Англії й Франції засоби контрацепції були досить поширені. Наприклад, у Мелані, маленькому містечку за 47 кілометрів від Парижу, з 1765 по 1789 рр. до неї вдавалася четверта частина подружніх пар⁴⁸. В Україні у ранньомодерну добу теж були відомі способи запобігання вагітності (наприклад, продовження періоду лактації) чи її переривання. Щоб втратити плід, підіймали важкі речі, вживали якісь зілля чи вдавалися до магії. Характерні приклади магичної практики, спрямованої на переривання вагітності, наводить Катерина Дуса. Для цього носили на шиї амулет та пили магичний трунок. Відьма Оришка Личманиха варила його із загадкового «пилип-зілля», яке росте «аж на Україні»⁴⁹. Однак до чарів зверталися не лише для переривання вагітності, а й, навпаки, ними намагалися лікувати безпліддя⁵⁰. Магічні практики не завжди впливали на народжуваність (Оришчине зілля таки не спрацювало), але вони свідчать про те, що демографічна поведінка була суб'єктивна і часто визначалася індивідуальними чинниками.

Про практикування штучного переривання вагітності натякають «артефакти» традиційного суспільства, наприклад, пам'ятки іконопису. Так, на одній з ікон, що зображує Страшний суд, поряд з іншими персонажами намальована жінка з підписом «*та, що дети тратила*», поряд з нею демон тримає вбиту дитину⁵¹.

Вже під час пологів на дитину чекала небезпека смерті, враховуючи практично повну відсутність медичної служби в Гетьманщині; єдину допомогу могла надати «баба»⁵², як у той час називали жінку, що хоч раз приймала пологи. Дії баби, що ґрунтувалися переважно на власному досвіді та забобонах, могли як допомогти, так і зашкодити. Так, наприклад, у Лондоні XVIII ст. баби-повитухи мали отримувати на свою практику спеціальну ліцензію. За твердженням англійської дослідниці Морін Воллер, їхня некомпетентність часто ставала причиною смерті породіль або немовлят⁵³. Імовірно, в Україні

⁴⁸ Бродель Ф. Что такое Франция? Кн. вторая: Люди и вещи. Ч 1: Численность народонаселения и её колебания на протяжении веков. М., 1995. С. 170–175.

⁴⁹ Аж «на Україні», бо Оришка Личманиха була з Правобережжя і про своє відьмакування свідчила в Кременецькому суді в 1754 р. (Див. докл.: Дуса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століття. К., 2008. С. 239–240).

⁵⁰ Там само. С. 239.

⁵¹ Сумцов Н. Культурные переживания... № 3. С. 680.

⁵² «Баба» – «жінка, що приймала дітей під час пологів» (див.: Жайворонок В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. К., 2006. С. 20–21.). За словником Володимира Даля один із варіантів тлумачення терміну «баба» – «повитуха, повивальна бабка» (див.: Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 1-4. М., 1978. Т. 1. С. 32.).

⁵³ Уоллер М. Лондон. 1700 год. Смоленск, 2003. С. 58–69.

бабу так само могли звинуватити в смерті дитини, наприклад, за народними віруваннями, повитусі-покійниці в домовину клали пучок різок, щоб вона відганялася від тих діток, яких не врятувала, коли «бабувала»⁵⁴.

Акушерською практикою займалися жінки, які на такий спосіб старалися покращити своє матеріальне становище; так, у 60-х рр. XVIII ст. у Стародубі «бабами» були переважно наймички, особи з низьким матеріальним становищем. Дані Генерального опису дозволяють припустити, що одна така акушерка могла приймати до 50–55 пологів на рік⁵⁵. Зрозуміло, що у тогочасних умовах баба не могла діагностувати хвороби і відхилення, до того ж її дії ґрунтувалися на власному досвіді та системі забобонів, тому дитина могла й не пережити акту пологів.

Ранньомодерній Європі був притаманний надзвичайно високий рівень дитячої смертності. За дослідженнями Б. Міронова, в Росії XVII–XVIII ст. 25–30% новонароджених не доживали до року, а 57–58% – до 5 років⁵⁶. Така смертність була притаманна й класичному місту; за дослідженнями Д. Моравицької, у Львові XVIII ст. показник смертності дітей до 5 років подекуди сягав 60%⁵⁷. У Торуні в 1769 р. з 213 померлих католиків 114 були дітьми до 14 років. А дитяча смертність загалом на теренах міста сягнула 64%, хоча в інші роки вона була нижчою. У 1775–1789 рр. серед усіх померлих протестантів у Торуні 20,8% були дітьми до року або ж 35,2% – дітьми п'яти років і молодші⁵⁸. У французькій провінції Прованс з 4844 дітей, що потрапили до притулку Сен-Жан з 1722 по 1767 рр., вижили 2224 (46%)⁵⁹.

На матеріалах Гетьманщини дитяча смертність практично не вивчалася, тож і коефіцієнти її у проміле (подібно до вказаних вище) не визначені. Специфіка джерельної бази (переважно метричні книги) спонукала дослідників до визначення іншого коефіцієнту – «вірогідності доживання до п'ятирічного віку». За підрахунками Олени Замури, такий коефіцієнт для населення містечка Сорочинці Миргородського полку становив 0,420⁶⁰. Це означає, що тільки 420

⁵⁴ Жайворонок В. Знаки... С. 20–22.

⁵⁵ Сам хід обчислень та інші демографічні викладки див.: Сердюк І. Баба-повитуха в населенні ранньомодерного міста (за даними статистичних джерел) // Краєзнавство. 2009. № 3-4. С. 214–221.

⁵⁶ Міронов Б. Русский город в 1740–1860-е годы: Демографическое, социальное и экономическое развитие. Л., 1990. С. 56.

⁵⁷ Канраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). Львів, 2003. С. 275.

⁵⁸ Górny K. Ze studiów nad stosunkami ludnościowymi... S. 88.

⁵⁹ Бродель Ф. Что такое Франция... С. 170.

⁶⁰ Замура О. Смертність в природному русі населення містечка Сорочинці і XVIII ст. (за даними метричних книг Миколаївської церкви) // Краєзнавство. 2009. № 3. С. 211.

сорочинських дітей з 1000 (тобто менше половини) мали шанси дожити до п'яти років, інакше кажучи, дитина, охрещена в Сорочинцях, мала більші шанси померти, аніж стати дорослою. Мої обчислення аналогічного коефіцієнту для сусіднього сотенного містечка Яреськи на 1762–1766 рр. показали майже аналогічне значення – 0,460⁶¹. Наголошу на тому, що йдеться про роки, у які не зафіксовано епідемій (епідемія чуми 1770–1771 рр. взагалі оминула ці містечка) чи голоду. У несприятливі роки рівень смертності мав зростати стрімкіше.

Високий рівень дитячої смертності позначався і на ставленні до неї. В сучасних умовах смерть асоціюється з людиною літнього віку, у ранньомодерну добу вона, навпаки, була пов'язана з дитиною. У тих же Яреськах абсолютна більшість смертей (62%) припадала на дітей віком 0-14 років. Кожний третій запис в книзі «*о усотших*» стосувався дитини віком до року, кожен п'ятий – віком 2-4 роки, кожен десятий – 5-14 років⁶². У цьому плані Яреськи майже не відрізнялися від сусіднього сотенного містечка Сорочинці Миргородського полку. Там, за дослідженням Олени Замури, у 1741–1786 рр. діти віком до 14 років серед померлих склали 57,4%, дорослі – 28,8%, особи похилого віку – 13,8%⁶³.

У дослідженні дитячої смертності важливими є її показники відповідно до вікової структури. Для цього використаю зведену відомість метричних книг церков Київської єпархії за 1778 р.⁶⁴ (див. мал. 1.) Графік наочно показує, як різко знижується число дитячих смертей (позначено на осі «Х») залежно від віку (позначено на осі «У»): якщо однорічних дітей померло 3751, то дворічних уже – 1509, трирічних – 1012 і т. д. При цьому рівень смертності стабілізується приблизно з шестирічного віку⁶⁵.

Вікова структура дитячої смертності населення Київської єпархії переко-нує, що однорічний вік був найбільшою зоною ризику. Цей факт підштовхує звернути увагу на «неонатальну смертність» (або ж смертність новонарод-

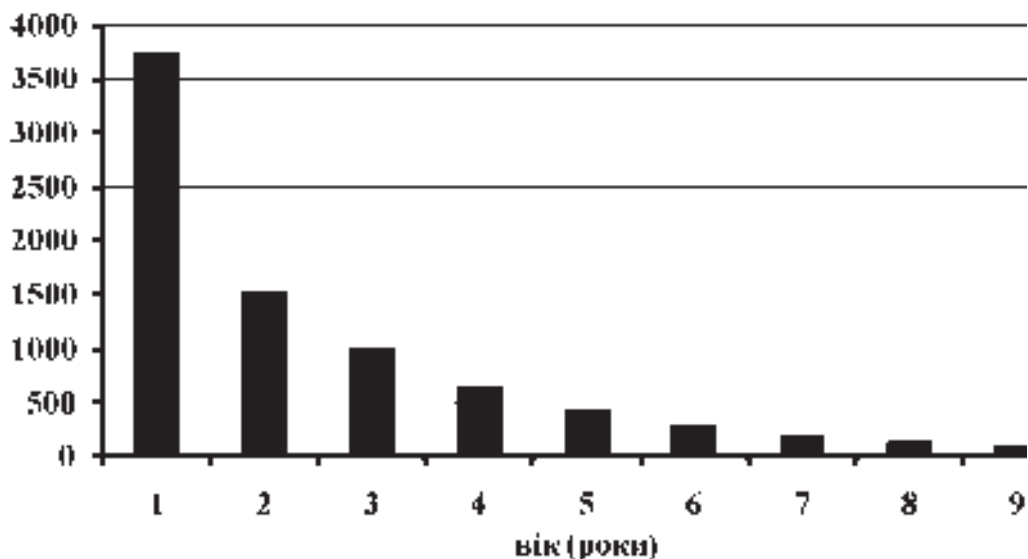
⁶¹ Обчислено за: ДАПО. Ф. 1011, оп.1, спр. 157.

⁶² Там само.

⁶³ Замура О. Смертність...

⁶⁴ Відомість дозволяє робити висновки на основі значного за обсягом статистичного матеріалу, оскільки містить інформацію про 8033 смерті дітей віком до 9 років, однак у ній фігурують тільки хлопчики. Потрібно взяти до уваги, що Київська єпархія розташовувалася на обох берегах Дніпра, однак вважаю, що смертність дітей не надто залежала від умовних кордонів. (Див.: ЦДІАУК. Ф.127, оп. 1014, спр. 65, арк. 57).

⁶⁵ Велике число смертей, залучене до аналізу, помітно згладжує зниження їх числа з віком, в окремих приходах чи населених пунктах картина смертності може мати власні варіації. Так у Яреськах в 1755–69 рр. зниження порогу дитячої смертності чітко фіксується з чотирирічного віку, далі вона залишається приблизно на одному рівні. Див.: Сердюк І. Дитяча смертність в містечку Яреськи Миргородського полку (за даними метричних книг другої половини XVIII ст.) // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. 2011. № 982: Сер. Історія. Вип. 44. С. 68.

Мал. 1. Вікова структура дитячої смертності населення Київської єпархії у 1778 рр.

жених); це поняття позначає смертність дітей від народження до 28-денного віку. Спеціальних досліджень неонатальної смертності в ранньомодерну добу не вдалося віднайти (зустрічаються лише констатації її великого рівня), однак навіть станом на 80-ті рр. XX ст. у країнах Західної Європи частка померлих на першому місяці життя складає 60–80% серед померлих віком до 1 року. Основними її причинами вважаються вроджені вади розвитку, травми при пологах, асфіксії, пневмонії, діагностика і лікування яких ускладнені навіть сьогодні⁶⁶. У ранньомодерну добу такі проблеми мали виникати частіше хоча б через умови пологів і рівень так званого «акушерства». Проблема неонатальної смертності змушує задуматися про значний пласт дитячої смертності, не зафіксований в обліковій документації. Навіть метрична книга фіксує саме акт хрещення, а не народження, тож між цими подіями проходив певний час (мінімум тиждень), за який частина дітей могла померти. У щоденнику священників Кернецьких (1780-ті рр.) є записи про виняткові хрещення в день народження «ради опасности страха смертного»⁶⁷.

Загроза, що нависла над немовлям уже в силу його віку, відчувається у вітальних листах з приводу народження дитини: батькам новонароджених бажали, аби їхнє чадо «многолетного сподобилася узнавати возрасту», або ж

⁶⁶ Демографический энциклопедический словарь. С. 273.

⁶⁷ Щоденник Андрія та Федора Кирнецьких, священників Святомиколаївської церкви с. Ховзовки, Глухівського повіту, Новгород-Сіверського намісництва (XII.1787–1788 рр.). К., 2006. С. 10.

«дай Боже совершенный возраст»⁶⁸. Утім, як свідчать демографічні дані, Бог не завжди дослухався до побажань, тому смерть немовляти була звичним явищем у тогочасному суспільстві і розцінювалася інакше, ніж смерть дитини старшого віку чи дорослого. Певне фаталістичне ставлення до новонародженого простежується у ворожіннях (житиме дитина чи помре). Для цього, наприклад, пускали волосся з воском у купіль: якщо воно тонуло, то це означало, що дитина помре. Недобрими знаками вважалося, якщо жінка хотіла солоної риби, або якщо у неї виходило молоко з грудей. Недовге життя, за прикметами, судилося: «тихим» дітям, тим, що після народження водили очима, що народжувалися обличчям униз, з волоссям, без розрізу коло перенісся тощо⁶⁹.

Маленька дитина не вміла розмовляти, була безпорадною і незрозумілою. Як влучно зауважив Філіп Ар'є, «дитина була маленькою кумедною забавкою»⁷⁰. До демографічної революції в Європі померлих немовлят ховали, де доведеться⁷¹, і скоро забували про їхню смерть. На думку французького вченого, таке ставлення було наслідком існуючої демографічної ситуації, при якій мала дитина мало що означала, бо була пов'язана з життям занадто тонкими нитками⁷². Немовля ще не повністю належало цьому світові, тому, за народними уявленнями, його могли вкрасти чорти чи підмінити на свого підкидька⁷³. Новонароджений занадто близько перебував до світу духів, а, отже, як вірили багато народів, останні могли переслідувати дитину⁷⁴. Щоб вберегтися від нечисті, у кімнаті з немовлям вночі тримали запалену свічку. Показово, що такий звичай був характерним не лише для Гетьманщини, а й для країн Західної Європи⁷⁵.

Те, що дітей переслідували духи, вважалося нормальним явищем у суспільстві, де навіть хвороби дорослих пояснювали втручанням злих темних сил⁷⁶. Визначити дитячі хвороби було в ті часи вкрай важко. Так, в описі

⁶⁸ Сулимовский архивъ. Фамильныя бумаги Сулимъ, Скорупъ и Войцеховичей. XVII–XVIII в. К., 1884. С. 39, 84.

⁶⁹ Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. К., 2006. С. 48–49.

⁷⁰ Аръес Ф. Ребёнок... С. 9.

⁷¹ З приводу поховання показовим є указ Сенату від 18 квітня 1765 р., який визначав норми оплати за послуги священиків, у тому числі й «за погребение возраст имеющих десять, а за погребение младенцев три копейки». (ПСЗ. Том XVII. 1765–1766. С. 117).

⁷² Аръес Ф. Ребёнок... С. 49–50.

⁷³ Милорадович В. Заметки о малорусской демонологии // КС. 1899. № 9. С. 380–381.

⁷⁴ Грушевський М. Дитина... С. 70–71.

⁷⁵ Сумцов Н. О народных воззрениях на новорожденного ребенка // Журнал министерства народного просвещения. 1880. № 11. С. 80–81.

⁷⁶ Сумцов Н. Культурные переживания // КС. 1889. № 11. С. 300–303.

Стародуба 1766 р., де вказували стан здоров'я кожної дитини, зустрічається лише констатація таких фізичних вад, як сліпота⁷⁷, більмо⁷⁸, кульгавість⁷⁹, до того ж це стосувалося дітей віком від трьох років. Цілком імовірно, що хвороби, які спричиняли раптову смерть немовлят, могли бути не помічені батьками, а якщо й діагностувалися, то пояснювалися дією нечистої сили. Окремі епідемічні хвороби, наприклад, віспа, насамперед вражали малих дітей⁸⁰, як це було в Торуні в 1760–61 рр.⁸¹ Крім хвороб, одними з основних факторів дитячої смертності були недогляд, голод та дітовбивство⁸².

Є чимало свідчень на користь поширення дітовбивств: за станом на 1751 р. у полкових секвестрах Гетьманщини утримувалося 347 колодників, з них 43 жінки, з яких 20 (5,8%) – за підозрою у вбивстві позашлюбної дитини⁸³. Подібні справи часто зустрічаються у фондах полкових та гродських (у різний час) судів, хоча, на жаль, ці свідчення практично не надаються для статистичного аналізу⁸⁴. Показовіші книги з остаточними судовими протоколами. Так, протоколи полтавського полкового суду за 1755–1757 рр. об'єднують 133 справи, з яких 3 (2,3%) стосуються інфантициду⁸⁵.

⁷⁷ ЦДІАУК. Ф. 57, оп. 1, кн. 148а, арк. 416 зв.

⁷⁸ Там само. Арк. 29 зв.

⁷⁹ Там само. Арк. 466 зв.

⁸⁰ У підрахунках числа померлих від чуми в Києві 1770–71 рр. не йшлося про смертність дітей, хоча їх мало б померти найбільше. Можливо, вони були включені до загального числа померлих (3631 особа) або ж не враховані взагалі. (Див.: *Андрієвський А.* Архивная справка о моровой язве в г. Киеве в 1770–1771 гг. // КС. 1891. № 8. С. 305–314).

⁸¹ *Górny K.* Ze studiów... S. 78.

⁸² На сьогоднішній день дітовбивство на теренах Гетьманщини і Слобожанщини другої половини XVIII ст. детально вивчає лише Володимир Маслійчук (див. напр.: *Маслійчук В.* Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 5. К., 2005. С. 197–215; *Його ж.* Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. Харків, 2008.). Щодо інфантициду, то, вочевидь, число дітей, позбавлених життя таким способом, було значним. Так, Еней, простуючи до пекла, бачив, як «*діти гуртові* (себто ті, яких вбили одразу після народження – *І.С.*) *кричали, своїх паньматок проклинали, що не дали на світі жити*». (Див.: <http://runa.6te.net/eneida/e3.html>).

⁸³ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, спр. 10899, арк. 1–93 зв.

⁸⁴ Ось кілька прикладів таких справ з фондів Ніжинського і Переяславського гродських судів: ЦДІАУК. Ф. 77, оп. 2, спр. 44, 59; Ф. 88, оп. 1, спр. 20, 25, 31; оп. 2, спр. 10. На жаль, в українській історіографії відсутні статистичні викладки щодо відсотку дітовбивств серед кримінальних злочинів, а от, наприклад, за підрахунками польських істориків, у Гданську в 1558–1731 рр. близько 13% всіх «жіночих» злочинів були пов'язані з інфантицидом, у Варшаві і Львові кінця XVIII ст. такими були 10–12% злочинів. Див.: *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbirowej. Warszawa, 2009. S. 390–391.

⁸⁵ НБУВ. ІР. Ф. І, спр. 62658.

Поширення дітовбивств можна зауважити і в народних піснях на кшталт:

Чого в дівки а презаплакани глаза,
 Мабуть дівка мале дитя зродила,
 А зродивши на Дунай-ріку однесла...
 Бодай дитя тай розпроклятоє було,
 як ти ж мені та погуляти не дало⁸⁶.

Привертає увагу те, що в пісні мати не шкодує за дитям, а, навпаки, проклинає його. Чотири такі пісні були записані Петром Гнедичем та Павлом Чубинським у другій половині XIX – на поч. XX ст. В усіх цих варіантах мати топить небажану дитину в річці чи криниці:

Вона собі сина породила
 В глибокім колодязі потопила⁸⁷.

У піснях і судових справах дитину вбивають, щоб приховати сам факт її народження, а, отже, і факт несанкціонованих суспільною мораллю статевих відносин (наприклад, дошлюбних). Суспільство реагувало на такі злочини суворою карою⁸⁸ чи намагалося попередити їх. На думку Миколи Сумцова, обряд «покривання» хусткою вагітної незаміжньої дівчини мав на меті оголосити про її стан, і «*эта огласка беременности устраняла детоубийство*»⁸⁹. Степан Нос з цього приводу писав, що для покритки дітовбивство не має сенсу⁹⁰. Очевидно, що такий гріх був добре відомий Церкві. Наприклад, починаючи з XVI–XVII ст., у російських покайних требниках з-поміж питань, які треба було задати жінці на сповіді, були й такі: «*Отроча не удавила ли? Или зелие пив, извергла его? Или дитя некрещеное уморила?*»⁹¹.

Філіп Ар'є зазначає, що у ранньомодерну добу існував ще й інший варіант дітовбивства, поширеніший, ніж перший, і абсолютно безпечний: діти часто помирили від задухи, бо ж спали в одному ліжку з батьками. Тут важко провести межу між умислом і недоглядом; французький учений наголошує на вимогах духовенства не класти дітей на ніч разом з батьками. Учений

⁸⁶ Гнедич П. Материалы по народной словесности Полтавской губернии. Роменский уезд. Выпуск II. Часть I. Песни необрядовые. Издание Полтавской учёной архивной комиссии. Полтава, 1915. С. 63.

⁸⁷ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П. Чубинским. Т. V: Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные. СПб., 1874. С. 363.

⁸⁸ III ЛС (розд. 11, арт. 60) передбачав страту матері, що вбила дитину.

⁸⁹ Сумцов Н. Культурные переживания... № 11. С. 291.

⁹⁰ Нос С. Фон. «Покровка» // КС. 1882. № 8. С. 428.

⁹¹ Савинов А. Ох, горе мне, грешному! Повседневная жизнь в «покаянных текстах» XVI–XVII века // Знание–Сила. 2008. № 7. С. 111–116.

припускає, що існувала таємна практика, коли дитині принаймні не заважали померти⁹². Це явище, помічене Ар'є у Франції, в українських землях на межі XVII–XVIII ст. спостерігав поет і священник Климентій Зіновійв:

І тые в розны(х) страна(х) пригоды бываю(т):
 же свои(х) малых дѣте(и) жены присыпляю(т).
 А то пяны(м) мтрє(мъ) тау ско(р)бь лучаетъ:
 або з(ъ) неосторожно(с)те(и) ихъ тоє ставаєтъ.
 А часо(м) и без(ъ) пя(н)ства пригода много може:
 ты(л)ко и ј(т) такого грѣха рату(и) ихъ бже.
 Прето (ж) неха(и) осторожно(ст) жены себѣ мают:
 и пу(а) боко(м) малы(х) дѣте(и) не покладають⁹³.

Приспання власної дитини матір'ю в тогочасному суспільстві вважалося не злочином, а радше гріхом. Поет і священник другої половини XVIII ст. Іван Некрашевич у сатиричному вірші описав ситуацію, де прихожани писали донос на попа; серез закидів священнику зустрічаємо й таке:

Солоха Федьківна дитину приспала
 Говіла цілий піст і в куні стояла⁹⁴.

Автор кепкує над символічним покаранням за подібні переступи – обмеження у їжі, що і так припало на піст, та перебування в куні, зображаючи їх при цьому як приклад жорстокості попа.

Історики-демографи визнали існування за ранньомодерної доби байдужого ставлення до маленьких дітей, з ними солідаризуються французькі історики ментальності, котрі зауважили рідкість згадок про них і їхню смерть у сімейних щоденниках⁹⁵. Спробую перевірити цю тезу на українському матеріалі, звернувшись до щоденника генерального хорунжого Миколи Ханенка, який охоплює 1727–53 рр. Упродовж цих років автор практично щодня нотував усе, що заслуговувало на його увагу. У записі від 23 листопада 1731 р. читаємо: «Дал Алексею 1 р. 50 к., а прежде забрал он же на слидующий службы его рок 50 к., и того стало 2 р. сполна, а рок начался от 8. Чубе даны 5 к. За чинбу лисиц. На молебствие у Вознесения 40 к., на молоко для детей 3 к. Сего числа в 3-м часу пополудни даровал мне Бог сына, котрому дано имя Петр по числу сего месяца 25-му. Священнику за молитву 30 к., паламарю 3 к.»⁹⁶.

⁹² Аръес Ф. Ребёнок... С. 16.

⁹³ Зіновійв К. Вірші. Приповісті посполиті. К., 1971. С. 110.

⁹⁴ Некрашевич І. Замисл на попа // Кістяківська Н. Твори Івана Некрашевича українського письменника XVIII віку: (Розвідка й тексти). К., 1929. С. 19–29.

⁹⁵ Аръес Ф. Ребёнок... С. 13.

⁹⁶ Дневник генерального хоружаго Николая Ханенка... // КС. 1884. № 4. С. 30.

Наступний запис про Петра датований 28 листопада цього ж року: «*Отправлено крещение сыну нашему Петру, котрому восприемником был господин полковник стародуб. Александр Иванович Дуров и ея м. панея Андриева Миклашевская*»⁹⁷. Наступний – 3 грудня 1731 р.: «*Сего числа умовили мамку до Петруся на рок, а давать ей грошми пять коп.*». Наступна згадка про Петруся датована 10 березня 1732 р. і теж пов'язана з його нянькою: «*Мамце Петрусевой сего числа дано 30 к.*»⁹⁸. Останній запис, де згадується хлопчик, внесений у щоденник Миколою Ханенком у зв'язку зі смертю сина. Під датою 4 лютого 1733 р. читаємо: «*В Эсмани службы Божой выслушав и пообедав (где розышилось на розницу 12 к.), прибыл до Глухова в 1-м часу по полудни и тут зараз пошел до двора ясневельможного, где застал еще при концу обеда, тут же застал их милостей [...]* (автор перераховує, кого застав, хто кому доводиться родичем, що робив за обідом – І.С.). *Тут же получил я ведомость, что сын мой Петр представился в Стародубе прошлого генваря 18, болезнию на болячку под горлом*»⁹⁹.

Отже, безпосередньо Петру в щоденнику присвячено три записи (ще двічі згадується його нянька), які фіксують його народження, хрещення й смерть. Усі ці події описані одним реченням після переліку інших денних клопотів, адже зміст записів свідчить, що Микола Ханенко писав свій щоденник увечері чи наступного дня. Того дня, коли надійшла звістка про смерть сина, він записав, що витратив 12 копійок, зустрів за обідом «*пана Павла Апостола, полковника миргородского (который недавно оженившись в Смоленску на дочери тамошнего шляхтича Никола Юрьевича Анделярта)*»¹⁰⁰, а вже потім скупо й лаконічно згадав про дитину¹⁰¹.

Однак це не означає, що Микола Ханенко не любив своїх дітей. У його щоденнику є записи про старших із них. Починаючи з 1742 р., він часто згадує сина Василька¹⁰², який їздив з батьком у справах, допомагав йому. При цьому батько, наприклад, детально описував дитячий костюмчик Василька чи відзначав його повернення додому з якої-небудь поїздки. По-

⁹⁷ Там же.

⁹⁸ Там же. № 5. С. 40.

⁹⁹ Там же. № 10. С. 97.

¹⁰⁰ Там же.

¹⁰¹ У схожих конотаціях смерть малолітніх дітей згадується в щоденниках Петра Апостола та Якова Марковича (Див. напр.: Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.) Ч. I–III. К., 1893; Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.) // КС. 1895. № 7–8. С. 100–155).

¹⁰² Дневник генерального хоружаго Николая Ханенка... // КС. 1885. № 4; № 6. С. 164, 173–174; № 7. С. 191–192; № 9. С. 200; № 10. С. 219; № 12. С. 251, 254; 1886. №.1. С. 257, 262.

казовим є запис від 3 квітня 1743 р.: «В сей Светлаго Воскресения Господня праздник сын мой Василь и другие малые дети причащались в церкви городецкой»¹⁰³. Микола Ханенко згадує на ім'я лише старшого сина, у той час як малі діти названі «другие».

Подібну картину зустрічаємо і в народній творчості: жартівлива пісня про сімейку Омелька аналогічним чином перераховує дочок:

Та дві Насці в запасці
Та дві Христі в намисті
Та дві ляльки в колиці¹⁰⁴.

Таке ставлення до дітей різного віку, очевидно, вважалося нормою й відповідало тогочасним настановам. Уже відомий нам Климентій Зіновійв похваляв матерів, котрі плакали за своїми померлими дітьми:

Бо та(к) чинити вѣрнымъ не годи(т)са
по мало(м) плака(т) ко(т)роє вмє(р)твит(ъ)са.
Абы здоров(ъ)є а ѿ(т)роча будєть:
я(к) продо(л)жит(ъ)са вѣк и преіздудєть.
Пла(ч)тє по таки(х) що хлѣбъ поядаютъ
да(р)мо: а в(ъ) млади(х) лѣтєхъ умираю(т). [...]
А малая дытина власне не бувала:
бо ещє до утраты васъ не привожала¹⁰⁵.

Отже, священник, висловлюючи прагматичні міркування, радив переживати за тих дітей, що вже старші та їдять хліб. На цьому наголошує і Б. Міронов, указуючи на дитину як на потенційного робітника. Спробую цей аспект розглянути нижче.

Дитина старшого віку: гра чи праця?

Як уже зазначалося вище, однією з найважливіших ознак, притаманних дитинству у середньовіччі, М. Делімата називає схильність до ігор та забав, зокрема, поширеними мініатюрними предметами дорослого світу: зброєю, знаряддями праці та посудом¹⁰⁶. Про саму ігрову культуру дитини XVIII ст. та її іграшки на сьогодні відомо небагато. Утім, мушу визнати, що іграшка – це чи не єдина матеріальна річ, пов'язана зі світом дитинства XVIII ст., котра представлена в експозиціях вітчизняних музеїв¹⁰⁷.

¹⁰³ Там само. № 9 С. 200.

¹⁰⁴ Гнедич П. Матеріали... С. 102.

¹⁰⁵ Зіновійв К. Вірші. Приповісті посполиті... С. 108.

¹⁰⁶ Delimata M. Dziecko w Polsce średniowiecznej... S. 35.

¹⁰⁷ Це є поодинокі зображення на вотивних чи родинних портретах, та хрестики.

У ранньомодерну добу іграшка виконувала важливу роль посередника в контактах дитини з навколишнім світом у процесі її соціалізації. Усі дорослі члени тогочасної пересічної родини повинні були працювати. Тому час безпосереднього контакту матері з дитиною був невеликий. Уже через кілька днів після народження основну увагу жінка спрямовувала на господарство та родину, тож доглядом немовляти займалися непрацездатні старі люди або ж діти віком 3-4 роки¹⁰⁸. За цих обставин важливу функцію відіграла лялька, котра у наш час розглядається переважно як розвага.

Років з трьох у дівчинки з'являлися ляльки, виготовлені з тканини чи природних матеріалів, які готували її до материнства. Як пише Оксана Кісь, лялька була пов'язана виключно з жінкою: нею виготовлялися, давалися лише дівчатам і зображували тільки дівчат¹⁰⁹. Вона виконувала роль своєрідного практикуму, її треба було «доглядати», увесь час тягати за собою і не загубити. Оскільки діти в родині народжувалися чи не кожного року, а дорослі мали працювати, логічно, що вже у ранньому віці «ігри» з лялькою замінювалися такими ж «іграми» з немовлям. Звісно, що мала дитина відволікалася, забувала про накинута їй обов'язки або ж не могла адекватно відреагувати на несприятливі обставини. А це уможливило часті нещасні випадки¹¹⁰. Як приклад згадаємо промовистий запис від 22 травня 1725 р., з якого починається щоденник Петра Апостола: *«2-хъ лѣтний мальчикъ въ Суховцахъ, упавъ въ яму съ водой, где прежде обжигали извѣсть, утонуль»*¹¹¹.

Соціалізація дитини передбачала і входження її до сімейних виробничих відносин. Роль маленького робітника передбачала використання мініатюрних, але справжніх знарядь праці: лопат, кіс, тощо. По аналогії з сучасними іграшковими відерцями і лопатками ці речі можна теж вважати іграшками, але головною їх особливістю є функціональність і наявність безпосереднього практичного результату від їх використання. У дівчинки могли бути свої, характерні для жіночої праці, іграшки-знаряддя: сапочки, грабельки, серед яких одне з найважливіших місць посідали монетки – мініатюрний посуд¹¹².

¹⁰⁸ Кісь О. Материнство й дитство в українській традиції: деконструкція міфа // Соціальна історія. Ежегодник 2003. Женская и гендерная история. М., 2003. С. 156–172.

¹⁰⁹ Там же.

¹¹⁰ Навіть у сучасних реаліях новини рясніють повідомленнями про нещасні випадки з малими дітьми, залишеними на догляд своїх старших братів/сестер. Зрештою, кого з нас в дитинстві не забував чи не полишав без догляду старший на кілька років брат, котрий загрався з однолітками.

¹¹¹ Дневник Петра Даниловича Апостола... // КС. 1895. № 7–8. С. 105.

¹¹² Монетки – мініатюрні глечички, горнятка, мисочки є доволі частими археологічними знахідками у культурних шарах XVIII ст.

Праця навіть маленької дитини сприймалася всерйоз. О. Кісь наводить доволі цікаву статистику в етнографічних дослідженнях, згідно з якою вже у 3 роки різноманітні обов'язки займали 10% дитячого часу, а в 9 років – близько третини. У цьому контексті виникає питання (до якого ми ще повертатимемося) про час, який мала дитина на ігри, не пов'язані з роботою.

«Мовчанка» джерел дозволяє припустити, що у ранньомодерну добу на теренах Гетьманщини ще не набула поширення комерційна іграшка, утім, і без купованих іграшок дитячий світ був наповнений іграми та іграшками, котрі можна було організувати власноруч. Їх солідні переліки подано у дослідженнях другої половини XIX – поч. XX ст.¹¹³, а тому не буду їх усі перераховувати, назву тільки декілька предметів, котрі доволі просто виготовлялися з природних матеріалів: деркачі, пукавки, сцикавки, швиргалки, праці¹¹⁴. Я акцентував увагу саме на них, оскільки подібні іграшки давали можливість розважатися під час якоїсь монотонної тривалої роботи, як, наприклад, випасання худоби.

Обов'язки пастушка могли бути своєрідною «професією» дитини, яка могла надавати їй засоби до існування. Одну з таких історій розповів навесні 1779 р. у Миргородському гродському суді Роман Краснощоченко. У чотири роки він залишився без батька, у п'ять років мати залишила його в чужій родині, а сама пішла на заробітки й померла. Щоб прохарчуватися, хлопець змалечку змушений був заробляти на хліб. Спершу він три роки пас свиней і телят там, де його залишили, потім ще одинадцять років пас худобу у різних господарів, переходячи з місця на місце¹¹⁵. Навряд чи в житті Краснощоченка були куповані глиняні півники та інші подібні іграшки, вочевидь, його ігри та забавки поєднувалися з доглядом за худобою. Хлопець зміг знайти собі засоби до існування по хуторах. Його заняття було типовою можливістю для дитини заробити харчі й одяг у сільській місцевості. Ймовірно, що до інших видів праці, придатних для дитячих рук, потенційні роботодавці залучали своїх власних дітей. Істотно більше варіацій для дитячої праці могло дати місто.

Дитяча праця у містах Гетьманщини досить непогано зафіксована у Генеральному описі 1765–1769 рр., причому її фіксація пов'язана з перебуванням дитини поза власною родиною. Уважаю, що цей аспект доречно

---

¹¹³ З усіх подібних розвідок мені найбільше імпонує: *М.Г. Дытчи забавки та gry усяки*. Зібрани по Чыгырынщныи Кывськой губернии // КС. 1904. № 7–8. С. 51–105.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). К., 1976. С. 357. Подібна «кар'єра», вочевидь, була звичною для сільського хлопця, згадаймо, як Остап Вишня описував етапи свого «навчання»: гуси – свині – телята – вівці – корови – коні. (Див.: *Вишня О. Як ми колись учились* (доступно: <http://www.ukrlit.vn.ua/lib/vishnya/ag304.html>).

розглянути на прикладі одного міста, тож спробую це зробити за даними Генерального опису Стародуба 1766 р. У чистовику опису цього міста зафіксовано 160 дітей віком 5–14 років, які перебували в чужих сім'ях, що становить 18,3% від чисельності дітей цього віку в населенні міста¹¹⁶.

Число дітей поза сім'єю зростало з віком, їх частка серед п'яти-семиліток не перевищувала 10%, а у віці 13–14 років практично кожна друга міська дитина жила поза власною сім'єю. Велика кількість дітей, що жили й заробляли самостійно, була, вочевидь, притаманна не лише Стародубу, а населенню ранньомодерного міста взагалі. Російський історик Ольга Кошелева довела це на прикладі Петербурга часів Петра I, де 27% жителів віком до 16 років записані як особи без сім'ї. Це були сироти, байстрюки, підкидьки, діти бідняків. Старші з них працювали, а малолітні бралися в доми міських жителів як слуги¹¹⁷.

Такими слугами або робітниками в Румянцевському описі Стародуба записано 48 дітей (14 хлопчиків і 34 дівчинки). Наймолодшою з них була «служанка» Ганна, якій на час перепису виповнилося 5 років. Малоймовірно, щоб дівчинка могла виконувати якусь серйозну роботу, скоріше за все, її взяли у найми на «виріст». У тодішньому соціумі навіть побутував відповідний термін – «виросток» – на означення прийомних дітей або слуг, що виростили в домі господаря¹¹⁸. Зокрема, серед робітників возного Івана Сорочки записана й 8-річна Фотинія, «взята с малолетства на пропитание»¹¹⁹. Однак такі випадки в Стародубі поодинокі, більшість наймитів були віком 10–14 років. Ці діти описуються в джерелі терміном «работник ево» або «работница ево» разом з зазначенням часу, на який вони наймалися¹²⁰.

Ні форма запису, ні його зміст не відрізняються від того, як записували дорослих наймитів. Основна відмінність полягала в оплаті праці, адже більше половини дітей її взагалі не отримували, а працювали лише за харчі та одяг. Претендувати на платню могли діти віком 10–14 років, вони отримували 1–1,5 карбованці на рік (дорослі наймити – 3–4,5 крб.): «Работница родимка стародубовская мещанского звания Устинья нанимается в год за 1 р. 20 к. на одежи и харче хозяйском»¹²¹. Найбільшу платню серед дівчат (2,5 крб.) отримувала 12-річна Феодосія «евреева дочь»¹²², а серед хлопців –

¹¹⁶ ЦДІАУК. Ф. 57, оп. 1, кн. 148 а.

¹¹⁷ Кошелева О. Люди... С. 174–175.

¹¹⁸ Левицький О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. // КС. 1901. № 2. С. 183.

¹¹⁹ ЦДІАУК. Ф. 57, оп. 1, кн. 148а, арк. 309 зв.

¹²⁰ Там само. Кн. 148 а.

¹²¹ Там само. Арк. 297 зв.

¹²² Там само. Арк. 158 зв.–159.

14-річний Тимофій Климов: *«работник слободы Климов житель Тимофей Петров нанимается в год по четыре рубля на одежде и харчах хозяйских»*¹²³. Тимофій був російським старовіром-розкольником; таких дітей-наймитів, як він, у переписі міста зафіксовано ще п'ятеро. Характерно, що всі вони були хлопцями й мали порівняно вищий заробіток, ніж їхні однолітки православного сповідання, які наймалися виключно до своїх одновірців¹²⁴. Жодного старовірця не було серед дітей, які жили у дворах своїх господарів *«без найму, з-за пропитания»*. Таких нараховано 34, із них – 17 хлопців і 17 дівчат. Вони були різного віку, належали до різних станів, могли бути як уродженцями Стародуба, так й інших місцевостей. Наприклад, п'ятирічна Домініка *«Карпова дочь [...] родимица Стародубовская звания мещанского»*, або ж у міщанина Степана Ведмеда *«на пропитании Демьян Максимов сын»* дванадцяти років. У окремих випадках джерело повідомляє, що дитину взяли в сім'ю як вихованця: *«взята на воспитание»* чи *«взята с малолетства на пропитание»*¹²⁵.

Можна лише здогадуватися, для чого ці діти бралися в такі сім'ї: як дешева робоча сила чи як вихованці з подальшим усиновленням (удочерінням). Зустрічаємо лише одну згадку, де чітко зазначено, на яких умовах перебувала дитина в новій родині: *«взятая вместо дочери девка Мария»*. Дівчинка була єдиною дитиною в сім'ї 35-річного міщанина Івана Цирульника та його 30-річної дружини. Враховуючи вік подружжя, можна припустити, що власних дітей вони не мали (імовірно, через безпліддя одного з партнерів), а тому удочерили Марію. Їй на момент перепису виповнилося лише чотири роки, отже, дівчинку взяли зовсім малою, можливо, немовлям¹²⁶.

Вочевидь, становище дітей-наймитів було різним. Розкольники, що наймалися до своїх одновірців, на думку сучасних дослідників, могли перебувати на правах молодшого члена родини¹²⁷. Іншим дітям, імовірно, щастило менше: у 1770 р. у Лубенському острозі було ув'язнено Івана Ковенка, який забив *«находящегося у него в услугах»* хлопча Олексія Архипенка (у назві архівної

¹²³ Там само. Арк. 457 зв.

¹²⁴ Там само. Арк. 188 зв., 457 зв.

¹²⁵ Там само. Арк. 89 зв., 185 зв., 277 зв.

¹²⁶ Там само. Арк. 28 зв. Якщо хлопчикам загрожували побої, то дівчаткам ще й звалтування. Обставини одного з них зафіксувала справа, що розглядалася Старосанжарською сотенною канцелярією в 1733 р. Свою малолітню наймичку господар у коморі *«страхом, биттям, ласкательством, обманом, давши копейку денегъ, растлил»*. Даний інцидент закінчився мировою угодою, за якою винуватець заплатив 24 рублі. (Див.: Ділова й народно-розмовна мова... № 94. С. 260–262). У цьому ж збірнику є й інші приклади статевого співжиття наймички і господаря, причому в одному з випадків звабником був священник. (Там само. № 105. С. 300–301).

справи Архінянка – І.С.). На допиті Ковенко зізнався, що хлопець провинився, бо не прибрав соломи на току й не відкидав гною біля хати, за це хазяїн *«єдинствено толко три раза небольшою лыковою паличкою по плечах ударил»*¹²⁸.

Загальновідомо, що побиття палицею в той час було найпоширенішим способом покарання. Інколи все закінчувалося трагічно. У серпні 1765 р. житель містечка Глинська Лубенського полку Андрій Кухар, повернувшись додому напідпитку, вступив у суперечку зі своїм малолітнім робітником Федором (бо наймит, мовляв, не вичистив коня), під час якої його вбив. На допиті Кухар говорив, що бив Федора по плечах і лише раз потрапив по голові, від чого, мовляв, у того лопнула якась застаріла болячка, що й спричинило смерть¹²⁹. Однак огляд тіла загиблого виявив не застарілу болячку, а проломлений череп. Як з'ясувалося, Кухар виховував робітника вилами¹³⁰.

Частина дітей, 10 хлопчиків і 12 дівчаток, жили в сім'ях родичів (братів, сестер, тіток, тощо). Привертає увагу випадок, коли в одному дворі жили 6 братів. Найстарший – 30-річний Йосип разом із дружиною й дітьми проживав у одній хаті, а в іншій – його п'ятеро братів, трьом з яких було 7, 11 та 13 років¹³¹. З 80-річною міщанкою, вдовою Мотроною, жили *«внуки еє»*: хлопці віком 6, 9, 13 років та 10-річна дівчина¹³². Джерело опосередковано інформує про долю матері цих дітей: *«сестры его умершой дети»*¹³³. За словами О. Кошелевої, діти (як, до речі, і літні люди), котрі не мали родини, знаходилися під опікою громади або далеких родичів¹³⁴. Імовірно, при цьому кожна зі сторін щось отримувала: діти – притулок та опіку, а родичі, крім виконання родинного обов'язку, додаткові робочі руки. У цьому контексті показовою є інформація стосовно дівчини Агафії, яка проживала в родині свого рідного брата *«без заплаты, на харчах и одежи хозяйских»*¹³⁵.

Семеро дітей записані сиротами, а щодо п'яти зауважено – *«родства непомнящий»*¹³⁶. Більшість із них були наймитами й працювали за харчі та

¹²⁸ ЦДІАУК. Ф. 101, оп. 2, спр. 166, арк. 2–3.

¹²⁹ «Виховання» палицею поширювалося і на родинні стосунки, низка судових справ, що дійшли до нашого часу, розповідають про чоловіків і жінок, які «захопившись», вбили свою другу половину. При цьому підсудні говорили, що хотіли лише провчити або покарати вбитого. (Див напр.: ЦДІАУК. Ф. 81, оп. 2, спр. 71, 115; Ф. 101, оп. 1, спр. 6, 13).

¹³⁰ Там само. Ф. 101, оп. 2, спр. 49, арк. 2–4.

¹³¹ Там само. Ф. 57, оп. 1, кн. 148а, арк. 254 зв.

¹³² Там само. Арк. 243 зв.

¹³³ Там само. Арк. 254 зв.

¹³⁴ Кошелева О. Люди... С. 174.

¹³⁵ ЦДІАК України. Ф. 57, оп. 1, кн. 148 а, арк. 146 зв.

¹³⁶ Там само. Арк. 153 зв.

одяг, як, наприклад, 12-річні Дмитро «*осиротелой*» і Ганна, «*за сиротством родства своего не помнящая*», котрі були вихідцями з полкових сіл¹³⁷. Ці сироти, очевидно, прийшли до міста, щоб прохарчуватися, а тому наймитування було для них практично єдиним виходом. Як про це співається в народній пісні: «*Ой як я змалку сиротою стала, пішла в найми горенька достала*»¹³⁸.

Двоє сиріт знайшли притулок у школі при церкві Святителя Миколи. У джерелі записані лише їх імена та вік (8 і 14 років), однак, імовірно, вони були «*нищіє*», які тоді зустрічалися практично при кожній школі¹³⁹. Цю думку підтверджує й вказівка на джерело прибутків мешканців цієї школи: диякон і псаломщики «*пропитание имеют з доходов церковных*», а решта, тобто сироти – з «*испрошения милостине*»¹⁴⁰. Загалом, разом із двома сиротами в школах Стародуба записані 9 дітей: це хлопці віком 8–14 років, вісім із яких жили зі збирання милостині, і 13-річний Павло – син священника одного з сіл Стародубського полку навчався грамоти разом зі своїм 16-річним братом¹⁴¹. Можливо, батько-священик направив їх навчатися, виконуючи вимогу церковних властей¹⁴².

Перепис Стародуба фіксує ще одну категорію дітей, які перебували поза власною сім'єю – учнів ремісників. У описі міста їх нараховується 50 осіб (усі хлопці). Михайлу Федорову, наймолодшому з них, виповнилося 6 років, він разом зі своїм 12-річним братом Іваном прийшов із села навчатися ткацькому ремеслу¹⁴³. Однак, за даними джерела, такі малолітні учні, як Михайло, траплялися вкрай рідко. В описі знайдено лише трьох учнів, молодших 10 років. Більшість із них (82%) були віком 12–14 років.

Щоб опанувати ремесло, діти могли приходити не лише з навколишніх сіл, а й з інших міст. Міщанський син Іван Руденков прийшов навчатися золотарському ремеслу до стародубського козака Михайла Злотника з містечка Погар. За тогочасною традицією, Іван не лише вчився ремеслу, а й працював на полях свого майстра. За твердженням сучасного етнологіста Василя Балушка,

¹³⁷ Там само. Арк. 31 зв., 316 зв.

¹³⁸ Гнедич П. Матеріали... С. 9.

¹³⁹ Сироти, каліки та переростки взагалі були традиційними мешканцями шкіл. (Див.: Волошин Ю. Письменність серед мешканців Полтави другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису) // КА. Вип. 5. К., 2008. С. 151–152; Левіцький О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. // КС. 1901. № 12. С. 441).

¹⁴⁰ ЦДІАУК. Ф. 57, оп. 1, кн. 148а, арк. 35 зв.

¹⁴¹ Там само.

¹⁴² Указ об обязательном обучении детей священнослужителей в школах латинскому языку, 1723 г. // КС. 1902. № 9. С. 111–112.

¹⁴³ ЦДІАУК. Ф. 57, оп. 1, кн. 148а, арк. 586 зв.

учні в ранньомодерній Україні використовувалися своїми майстрами для виконання різних господарських робіт – від ремесла до сільського господарства¹⁴⁴. Працюючи, вони відробляли майстрові науку й утримання: «*находяться на харчах и одежи хозяйских беззаплатно*»¹⁴⁵. Наприклад, 13-річний Гаврило був учнем у священника Самсоніївської церкви Антонія, та вже на наступному аркуші опису хлопець записаний робітником, «*который живёт в оного священника беззаплатно для обучения себя мастерства кравецкого, которым оной священник бавится*». Крім ремесла, священник «бавився» ще й землеробством, тож, імовірно, Гаврило теж працював на його землі¹⁴⁶.

Учні ставали незамінними помічниками тих ремісників, які мали проблеми зі здоров'ям. Так, стародубський міщанин Іван Кантупалов займався «*шклярським*» ремеслом, однак, незважаючи на свій відносно молодий вік (30 років), на лівій руці в нього звело пальці¹⁴⁷. Сина в Івана не було, тому він міг сподіватися лише на допомогу свого десятирічного учня¹⁴⁸. Слід зазначити, що учнівство прив'язувало дітей до господарів на довший термін, ніж найми. Наприклад, термін навчання у кравця (за даними джерела) міг складати п'ять років¹⁴⁹, тоді як наймалися здебільшого на півроку – рік.

Порушена проблема дає підстави говорити про мобільність дітей, особливо старшого віку: серед стародубських підлітків, які мешкали поза власною сім'єю, близько половини були вихідцями з сіл полку, решта – місцевими жителями. Останні могли мати в місті батьків, але жити нарізно і найматися до різних людей. 12-річний Самійло Федоров жив «*с пропитания*» без батьків, бо «*отец его своего двора не имеет, а живет нанимается в разного званія людей*»¹⁵⁰. 40-річна вдова Тетяна жила разом з матір'ю і братом, а її два сини були учнями в різних стародубських ремісників¹⁵¹.

¹⁴⁴ Балушок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. К., 1993. С. 19.

¹⁴⁵ ЦДІАУК. Ф. 57, оп. 1, кн. 148а, арк. 543 зв.

¹⁴⁶ Там само. Арк. 132 зв. – 133.

¹⁴⁷ Можливо, це був параліч. У цьому контексті цікавим є й прізвище, чи пак прізвисько, Кантупалов, яке могло якраз і походити від зведених паралічем пальців.

¹⁴⁸ Там само. Арк. 329 зв.–330.

¹⁴⁹ Там само. Арк. 19 зв. Для порівняння, у 1766 р. у київський ткацький цех було прийнято 5 учнів з указівкою терміну учнівства, з них: 1 терміном на 4 роки, 2 – на 5 років, 1 – на 6 років, 1 – на 10 років. Докладніше щодо різних аспектів учнівства, у тому числі й статево-вікових, див. актуальну й сьгодні роботу Пилипа Клименка «Цехи на Україні» (Клименко П. Цехи на Україні. Т. І. Вип. І. Суспільно-правні елементи цехової організації. К., 1929).

¹⁵⁰ ЦДІАУК. Ф. 57, оп. 1, кн. 148а, арк. 318 зв.

¹⁵¹ Там само. Арк. 99 зв.

Діти, які жили в чужих родин, імовірно, могли виконувати не лише економічні функції. На думку англійських істориків Гелен Беррі (Helen Berry) й Елізабет Фоїстер (Elizabeth Foister), у ранньомодерну добу молоді слуги й підмайстри відігравали важливу роль у житті бездітних чоловіків. Діти були доказом чоловічої сексуальної спроможності та здатності до репродукції, уможливлювали виконання соціальної ролі патріарха, властивої чоловікам цього віку. Уникнути насмішок й виконати цю роль можна було у якості хрещених батьків, опікунів, господарів, майстрів тощо¹⁵².

За даними Генерального опису Стародуба, більшість родин, у яких жили чужі діти, мали й власних, однак було 13 сімей, де власних дітей не фіксується. Серед них і родина Івана Цилюрника, якому на час перепису виповнилося 35 років. Крім нього, в описі зустрічаються бездітні особи значно старшого віку, у яких шанси на народження власної дитини були вкрай малі. Прикладом може бути 45-річний міщанин Іван Цибулін та його 40-річна дружина Агафія, з якими жили двоє хлопців-учнів¹⁵³.

Гелен Беррі й Елізабет Фоїстер, згадуючи про потребу батьківства для чоловіка, наголошували на її важливості як ознаці мужності, тобто через підтвердження можливості мати дітей або ж через символічне батьківство¹⁵⁴.

Генеральний опис не подає безпосередніх відомостей про розлучених чоловіків, однак з огляду на значну чисельність населення міста можемо припустити, що вони були. У переписі Стародуба фігурує 35-річний міщанин Лаврин Чернявський. З ним не записано дружини й дітей, але й відсутня вказівка «*холост*», яка застосовувалася для неодружених чоловіків. Лаврин був корінним мешканцем міста, а не заробітчанином, мав власний двір і ремесло, тому його дружина мусила б проживати разом із ним. Можливо, Чернявський був розлучений або ж його дружина втекла, однак це лише припущення, з певністю можна констатувати лише те, що з ним жили не його дружина й рідні діти, а 14-річний племінник Герасим¹⁵⁵.

* * *

Підводячи підсумки, висловлю спостереження щодо характерних рис, притаманних дитинству в Гетьманщині. Існує кілька підходів до того, кого можна вважати дитиною відповідно до тогочасних суспільних уявлень. Якщо мова йде про дослідження девіацій і злочинів, доречно брати за критерій правові норми, дія котрих поширюється не тільки на вже народжену дитину, а й

---

¹⁵² *Berry H., Foister E. Childless men in early modern England // The Family in Early Modern England. Cambridge, 2007. P. 182–183.*

¹⁵³ ЦДІАУК. Ф. 57, оп. 1, кн. 148а, арк. 59 зв.

¹⁵⁴ *Berry H., Foister E. Childless men... P. 158–159.*

¹⁵⁵ ЦДІАУК. Ф. 57, оп. 1, кн. 148а, арк. 590 зв.

на плід у материнському лоні, і обмежує дитинство 17 роками включно. Майнова дієздатність та можливість вступати у шлюб наставала у 18 років для хлопців і в 13 – для дівчат. Спираючись на демографічні дані або ж займаючись дослідженням історико-демографічних аспектів дитинства, потрібно враховувати, що у більшості випадків під дитячим віком розуміється 0–14 років. Зрештою, у конкретних випадках потрібно враховувати такі обставини: чи особа працює, скільки заробляє, її сімейний стан, соціальний статус тощо.

Щодо малолітньої дитини, то її життя можна розглядати як змагання зі смертю, котра у ранньомодерну добу була повсякденним явищем і зустрічалася значно частіше, ніж смерть дорослої чи літньої людини. Немовля мало більше шансів померти, аніж дожити до п'ятирічного віку. Значна частина дітей гинула вже під час пологів, причиною чого могли стати дії самої матері або ж баби-повитухи. Народна медицина була практично безсила проти віспи та інших епідемічних хвороб. Надвисока дитяча смертність, «незрозумілість» немовляти створили фаталістичне ставлення до малолітньої дитини, що, у свою чергу, призводило до недогляду, уможлиблювало переривання вагітності та дітовбивство; такі явища були притаманні для всієї Європи.

Уже змалечку дитина як «маленький дорослий» включалася у домашню роботу й виконувала певні господарські функції; тогочасні джерела насичені свідченнями про ставлення до дитини як до робочих рук. Навіть гра могла включати якість елементи праці: мініатюрним посудом, знаряддями праці виховувала нових робітників. У 10-14 років діти активно працювали; вони фігурували як робітники-наймити в офіційній документації й могли отримувати досить пристойну на той час платню. У той же час більша частина їхніх однолітків так само працювала в господарстві своїх батьків.

У містах велика частина дітей віком 10-14 років жила в чужій сім'ї. Серед таких дітей значна частина були мігрантами, що дає підстави говорити про мобільність дітей старшого віку: народжені в селах мігрували до міста в пошуках засобів до існування, а міські жителі переміщувалися в його межах.

Діти, що перебували поза власною родиною, могли бути сиротами, підкидьками, дітьми незаможних батьків; вони наймалися на роботу для того, щоб прохарчуватися, мати одяг, утримання. Перед частиною з них, імовірно, проблема харчів чи житла гостро не стояла, піти з власної родини їх спонукала необхідність навчання грамоті, ремеслу, заробіток. Господарі родин, які приймали таких дітей, могли керуватися меркантильними міркуваннями, виробничими потребами, почуттям родинного обов'язку, необхідністю утверджувати свою мужність у рамках визначених патріархальним суспільством ролей. У такому контексті тогочасне дитинство здається коротким і доволі суворим.